

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭЪТИБОР ҚАРАТИШ ВОСИТАЛАРИНИНГ ПРАГМАТИК ФУНКЦИЯЛАРИ

Избосарова Хулкар

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек тилида қўлланиладиган эътибор қаратириш воситаларининг прагматик ва семантик хусусиятлари таҳлил қилинади. Эътибор қаратириш воситалари мулоқотни бошлаш, нутқий алоқани фаоллаштириш ҳамда дискурсни бошқаришда муҳим рол ўйнайди. Тадқиқот доирасида ушбу воситаларнинг расмий ва норасмий нутқда, педагогик дискурсда ҳамда огоҳлантирувчи нутқий вазиятларда қандай прагматик функцияларни бажариши ёритилади. Таҳлил нутқ актлари назарияси ва контекстуал-прагматик ёндашув асосида олиб борилади.

Калит сўзлар: эътибор қаратиш, прагматика, ўзбек тили, нутқ актлари, дискурс, коммуникатив функция.

Замонавий тилшуносликда нутқнинг фақатгина шаклий тузилиши эмас, балки унинг коммуникатив ва прагматик жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда¹. Айниқса, мулоқот жараёнида суҳбатдош диққатини жалб қилишга хизмат қиладиган лингвистик воситалар таҳлили прагматик лингвистиканинг долзарб йўналишларидан бири ҳисобланади.

Эътибор қаратириш воситалари адресат билан мулоқотни бошлаш, унинг диққатини муайян ахборотга йўналтириш ва нутқий жараёни самарали ташкил этишга хизмат қилади². Бу воситалар орқали сўзловчи ўз нутқий ниятини ифода этади, коммуникатив устунликка эришади ва дискурсни бошқаради.

Ўзбек тилшунослигида эътибор қаратириш воситалари нутқ маданияти, муомала одоби ёки стилистика доирасида қисман ўрганилган³. Бироқ уларнинг прагматик функциялари, нутқ актлари билан боғлиқлиги ҳамда турли дискурс турларидаги қўлланиш хусусиятлари алоҳида тадқиқот объекти сифатида кам ўрганилган. Шу боис мазкур мақолада ўзбек тилидаги эътибор қаратириш воситаларининг прагматик хусусиятлари тизимли таҳлил қилинади.

Эътибор қаратириш воситаларининг прагматик моҳияти

¹ Levinson S. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 12–15-б.

² Yule G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 3–6-б.

³ Маҳмудов Н. *Нутқ маданияти ва мулоқот*. Тошкент: Фан, 2014, 56–60-б.

Прагматика нуқтаи назаридан эътибор қаратириш воситалари нутқ актларининг иллокутсив кучини оширишга хизмат қилади⁴. Масалан, “Кечирасиз”, “Илтимос”, “Қара”, “Эшит” каби бирликлар фақат ахборот узатиш билан чекланиб қолмай, адресатнинг диққатини фаоллаштириш вазифасини ҳам бажаради.

Дж. Остин ва Дж. Серл назариясига кўра, ҳар бир нутқ акти муайян ният (интенция) билан боғлиқ бўлиб, эътибор қаратириш воситалари айнан шу ниятни ифода этишда муҳим рол ўйнайди⁵. Улар орқали сўзловчи мулоқотни бошлайди, тўхтатади ёки йўналтиради.

Расмий ва норасмий нутқда эътибор қаратириш воситалари

Ўзбек тилида расмий нутқда эътибор қаратириш воситалари одоб ва мулойимлик тамойилларига асосланади. “Илтимос, эътибор беринг”, “Маълумот учун”, “Қуйидагини инобатга олишингизни сўраймиз” каби бирликлар институционал дискурсга хос ҳисобланади.

Норасмий нутқда эса эътибор қаратириш воситалари соддароқ ва эмоционалроқ шаклда намоён бўлади: “Қара”, “Эшит”, “Ҳой”, “Бир дақиқа” каби бирликлар кундалик мулоқотда кенг қўлланилади. Бу ҳолатда прагматик мақсад тезкор диққат жалб қилиш ва мулоқотни фаоллаштиришдан иборат бўлади⁶.

Эътибор қаратириш воситалари турли нутқий вазиятларда турлича шакл ва прагматик функцияга эга бўлади. Айниқса, расмий ва норасмий нутқ турларида ушбу воситаларнинг қўлланиш хусусиятлари кескин фарқланади. Бу фарқ нутқнинг мақсади, адресатнинг ижтимоий мақоми, мулоқот муҳити ҳамда маданий меъёрлар билан бевосита боғлиқ⁷.

Расмий нутқ институционал дискурс турига мансуб бўлиб, унда мулойимлик, одоб-ахлоқ ва иерархик муносабатлар устувор аҳамият касб этади. Шу боис расмий нутқда қўлланиладиган эътибор қаратириш воситалари одатда **билвосита, мулойим ва нейтрал** характерга эга бўлади.

Ўзбек тилида расмий нутқда қуйидаги каби бирликлар кенг қўлланилади: “Илтимос, эътибор беринг”, “Маълумот учун”, “Қуйидагини инобатга олишингизни сўраймиз”, “Эътиборингизни қуйидагиларга қаратамиз”, “Ҳурматли фуқаролар!”.

Бу бирликлар нутқ актлари назарияси нуқтаи назаридан қаралганда, асосан **директив** ва **репрезентатив** нутқ актларига мансуб бўлиб, адресатдан муайян реакцияни кутган ҳолда унинг ижтимоий “юзи”ни сақлашга қаратилган. Бунда

⁴ Austin J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press, 1962, 94–101-6.

⁵ Searle J. *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969, 23–27-6.

⁶ Brown P., Levinson S. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge, 1987.

⁷ Leech, G. *Principles of Pragmatics*. London: Longman, 1983, 1, p. 13–15

Браун ва Левинсоннинг мулойимлик стратегиялари фаол ишга солинади, яъни сўзловчи ўз талабини юмшатиш орқали прагматик таъсирга эришади.

Расмий нутқда эътибор қаратириш воситалари кўпинча ёзма шаклда ҳам учрайди (эълонлар, расмий ҳужжатлар, буйруқлар). Бундай ҳолатда улар ахборотнинг муҳимлигини белгилаш, матн ичида иерархия яратиш ва ўқувчи диққатини муайян нуқтага жамлаш вазифасини бажаради.

Норасмий нутқ кундалик мулоқотга хос бўлиб, унда эркинлик, эмоционаллик ва спонтанлик устуворлик қилади. Бу нутқ турида эътибор қаратириш воситалари кўпинча **бевосита, қисқа ва интонацияга бой** шаклда намоён бўлади.

Ўзбек тилида норасмий нутқда қуйидаги воситалар фаол ишлатилади: “Қара”, “Эшит”, “Ҳой”, “Бир дақиқа”, “Э, сен!”, “Бу ёққа қара”.

Бу бирликлар орқали сўзловчи тезкор равишда адресат диққатини жалб қилади ва мулоқотни фаоллаштиради. Норасмий нутқда эътибор қаратириш воситалари кўпинча **эмоционал-экспрессив** маънога эга бўлиб, уларнинг прагматик таъсири интонация, овоз баландлиги ва паролингвистик омиллар билан кучайтирилади.

Прагматик нуқтаи назардан, норасмий нутқда қўлланиладиган эътибор қаратириш воситалари кўпроқ **интерактив функцияни** бажаради. Улар суҳбатдошлар ўртасидаги яқинлик даражасини кўрсатади ва ижтимоий масофанинг қисқарганини англатади. Бироқ нотўғри контекстда бундай воситалар кўполлик ёки ҳурматсизлик сифатида қабул қилиниши мумкин.

Шундай қилиб, расмий ва норасмий нутқда эътибор қаратириш воситалари шакл, семантика ва прагматик функция жиҳатидан фарқланади. Расмий нутқда улар ахборотни мулойим тарзда тақдим этиш ва ижтимоий меъёрларни сақлашга хизмат қилса, норасмий нутқда тезкор ва эмоционал таъсирни таъминлайди⁸. Бу фарқлар ўзбек тилидаги мулоқот маданияти ва ижтимоий муносабатларнинг тилдаги инъикосини яққол намоён этади.

Педагогик дискурда эътибор қаратириш воситалари тарбиявий ва бошқарувчи функцияни бажаради: “Ҳамманинг кўзи менда”, “Қулоқ солинг, болалар”, “Диққат қиялпмиз” каби ифодалар ўқувчилар диққатини марказлаштиришга қаратилган.

Огоҳлантирувчи вазиятларда эса эътибор қаратириш воситалари тезкор ва қатъий характерга эга бўлади: “Диққат!”, “Эҳтиёт бўл!”, “Тўхта!” каби бирликлар хавфни олдини олиш мақсадида қўлланилади. Бу ҳолатда прагматик таъсир устувор аҳамият касб этади⁹.

⁸ Ҳожиёв А. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 5, 412-б

⁹ Mey J. *Pragmatics: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 2001

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, эътибор қаратириш воситалари ўзбек тилида муҳим прагматик функцияларни бажаради. Улар мулоқотни бошлаш, дискурсни бошқариш ва адресат диққатини йўналтиришда фаол қўлланилади. Турли дискурс турларида ушбу воситаларнинг семантик ва прагматик хусусиятлари фарқланади. Мазкур тадқиқот натижалари прагмалингвистика, дискурс таҳлили ҳамда таржимашунослик соҳалари учун назарий ва амалий аҳамиятга эга.